

ارائه شاخصهایی برای ارزیابی توسعه اجتماعی در چارچوب الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت

نویسنده: محبوبه حبیبی بدرآبادی^۱

تاریخ دریافت: ۹۰/۷/۲۶

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۰/۱۰/۱

فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال چهاردهم، شماره ۵۳، زمستان ۱۳۹۰

چکیده

در دهه‌های پایانی قرن بیستم، مفهوم توسعه اجتماعی به نحوی خاص و به عنوان یکی از ملزومات توسعه پایدار مورد توجه قرار گرفت. در این راستا، برنامه‌های متعددی برای کمک به کشورها در دستیابی به توسعه اجتماعی تدوین و شاخصهای گوناگونی برای ارزیابی عملکرد کشورها در این خصوص تبیین شد. اما اغلب این شاخصها و برنامه‌ها به وسیله نظریه‌پردازان غربی و بر اساس اصول و ارزشهای این دسته از جوامع تعیین شده است و به همین دلیل، برای جامعه اسلامی - ایرانی ما کارایی لازم را ندارد؛ زیرا تعیین غایت مطلوب هر جامعه و سیر تکامل قابل قبول برای آن، بدون توجه به فرهنگ و ارزشهای آن جامعه، امکان‌پذیر نیست. بر این اساس، در این مقاله با بهره‌گیری از مفهوم مدینه فاضله در اندیشه فلاسفه بزرگ مسلمان همچون: فارابی، ابن سینا و صدرالمتألهین، ضمن ارائه تصویری از جامعه مطلوب اسلامی، شاخصهایی برای حرکت جامعه در این مسیر ارائه شده است.

واژگان کلیدی:

توسعه اجتماعی، الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، فلسفه اسلامی، توسعه پایدار.

مقدمه

طی فرایند توسعه، تغییراتی بنیادین در ویژگی‌های یک جامعه رخ می‌دهد؛ تغییراتی که انتظار می‌رود جامعه را به سوی شرایط مادی و معنوی بهتری هدایت کند و به لحاظ توان آحاد جامعه برای تأمین معاش، اعتماد به نفس و آزادی، در جایگاهی مطلوب‌تر از قبل قرار دهد (تودارو، ۱۳۶۶، ص ۲۵). تجربه کشورهای مختلف نشان می‌دهد که تحقق این اهداف، تنها با تأکید بر توسعه اقتصادی امکان‌پذیر نیست، بلکه برای دستیابی به توسعه پایدار، باید در کنار اهداف اقتصادی، مسائل اجتماعی نیز مد نظر قرار گیرند. مقصود از توسعه اجتماعی، کنش متقابلی است که همراه با توسعه تمدن در یک جامعه رخ می‌دهد. توسعه اجتماعی بر کیفیت عملکرد سیستم اجتماعی برای تحقق عدالت اجتماعی، یکپارچگی و انسجام اجتماعی و نیز کیفیت زندگی انسانها تأثیر می‌گذارد. (کلاتری، ۱۳۷۷)

با توجه به اهمیت نقش توسعه اجتماعی در دستیابی به توسعه پایدار، لازم است تا شاخصهای توسعه اجتماعی و راههای دستیابی به آن به نحوی خاص مورد توجه قرار گیرند. در کشور ما این مهم پیش از این در چارچوب برنامه‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی، مورد توجه قرار گرفته بوده؛ اما صاحب‌نظران بر این باورند که بی‌توجهی به مسائل فرهنگی، موجب ناکامی نسبی این برنامه‌ها شده است (موسایی، ۱۳۸۸). این نکته، لزوم بذل توجه به بسترهای خاص فرهنگ ملی و مذهبی را در تدوین برنامه‌های توسعه اجتماعی آشکار می‌کند. برای برطرف کردن این مشکلات، لازم است در تدوین برنامه‌های توسعه اجتماعی، رویکردی اتخاذ شود که همزمان دو وجه غالب فرهنگ ملی ما (وابستگی به اصول دین مبین اسلام و توجه به فرهنگ اصیل ایرانی) را مورد توجه قرار دهد. برای تدوین چنین برنامه‌ای باید به دو سؤال اصلی پاسخ گفت:

- غایت توسعه اجتماعی از دیدگاه فرهنگ اسلامی - ایرانی چیست؟
  - با چه شاخصهایی می‌توان حرکت جامعه را در مسیر توسعه اجتماعی (مبتنی بر ارزشهای اسلامی و ایرانی) مورد ارزیابی قرار داد؟
- در تلاش برای پاسخ به دو سؤال پیش گفته، این مقاله می‌کوشد با مروری بر دیدگاههای اندیشمندان اسلامی، ابتدا مفهومی از توسعه بر پایه فرهنگ اسلامی - ایرانی را ارائه و سپس با مرور آیات و احادیث و نیز نتایج تحقیقات پیشین، شاخصهای ارزیابی توسعه اجتماعی را احصا کند.

مفهوم توسعه

مبحث توسعه و عوامل ساختاری آن، پس از جنگ جهانی دوم در محافل اقتصادی و سیاسی مطرح شده است (کهن، ۱۳۷۶). توسعه، فرایندی است که می‌کوشد با توجه نیازهای متنوع و خواسته‌های افراد و گروههای اجتماعی مختلف، تغییرات بنیادینی را در ساخت اجتماعی فعلی به وجود آورد. این تغییرات، جامعه را به سوی شرایط مطلوب‌تری از دیدگاه مادی و معنوی هدایت می‌کنند (تودارو، ۱۳۶۶، ص ۱۳۴). این فرایند را نباید محدود به اقتصاد و سیاست دانست. به عبارت دیگر؛ توسعه مفهومی میان‌رشته‌ای است که در شاخه‌های مختلف علمی همچون: اقتصاد، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، مدیریت فتاوری، بهداشت، محیط زیست و... به آن پرداخته شده است.

رویکردهای متفاوتی به مفهوم توسعه وجود دارد. در ابتدا، توسعه مترادف رشد اقتصادی

در نظر گرفته می‌شود، اما عدم موفقیت رشد اقتصادی در کاهش فقر و بیکاری، منجر به جایگزینی آن با دیدگاه نیازهای اساسی شد. این دیدگاه بر دسترسی افراد به کالاها و خدمات اساسی (آب، غذا، بهداشت، آموزش، اشتغال، ...) در سطحی بالاتر از سطح حداقلی تأکید دارد (کهن، ۱۳۷۶، ص ۴-۵). اما دیدگاه جدیدی که در این خصوص مطرح شده است، توسعه را فرایندی ارزشی و فرهنگی می‌داند که فی نفسه یک ایدئولوژی محسوب می‌شود و به معنای دستیابی فزاینده به ارزشهای فرهنگی است. (میسرا، ۱۳۶۴، ص ۲)

سن، توسعه را فرایند توسعه آزادی‌های بشری می‌داند. در این نگرش، آزادی به طور همزمان، هدف و ابزار توسعه به شمار می‌آید. پنج نوع آزادی در فرایند توسعه مورد تأکید قرار می‌گیرند که عبارتند از: آزادی سیاسی، امکانات اقتصادی، فرصتهای اجتماعی، تضمین شفافیت و امنیت. (سن، ۱۳۸۵، ص ۱۴۹-۱۴۸)

توسعه را می‌توان از دیدگاه نظریه رفاه نیز تعریف کرد. از این دیدگاه، در جامعه توسعه یافته، حداقلی از زندگی به لحاظ مسکن، آموزش، تغذیه و بهداشت و درمان برای آحاد ساکنان فراهم می‌شود. چنین توسعه‌ای مستلزم اتخاذ یک سیاست اجتماعی مناسب است و سیاست اجتماعی مناسب، روندی است که طی آن، رفاه به حداکثر برسد. چشم‌اندازهای رفاه جامعه نیز عبارتند از: شادکامی، تأمین، ترجیحات، نیازها، استحقاق و مقایسه‌های نسبی (مقایسه رفاه فرد با سایرین). (پتربیک، ۱۳۸۳، ص ۲۰-۱۹)

در مجموع، سه هدف تأمین معاش، اعتماد به نفس و آزادی، به عنوان اهداف توسعه مطرح می‌شوند. این اهداف به نیازهای اساسی انسان بازمی‌گردند و کمابیش در تمام جوامع و فرهنگها وجود دارند. برای تحقق توسعه، نخست باید نیازهای ناظر بر «بقا» یا «تداوم بخشی زندگی» (نظیر غذا، مسکن، بهداشت و امنیت) تأمین شود. دومین هدف فرایند توسعه، افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس در جامعه است. تمام جوامع به دنبال نوعی اعتماد به نفس هستند که در احترام، افتخار و استقلال نمود می‌یابد. سومین هدف در خصوص توسعه، آزادی است. مقصود از آزادی، رهایی از شرایط مادی از خود بیگانه کننده و نیز از قیود طبیعت، جهل، بدبختی و باورهای جزمی است. (تودارو، ۱۳۶۶، ص ۲۵)

در مفهوم توسعه پایدار، اهداف اقتصادی و اجتماعی از طریق به کارگیری روشهای کارا تر تولید و بهره‌گیری از ابتکاراتی برای مقابله با فقر و بیکاری، با یکدیگر تلفیق می‌شوند. توسعه پایدار همچنین محیط زیست و حراست از آن را نیز مد نظر قرار می‌دهد. به این ترتیب، مفهوم توسعه پایدار، سه دیدگاه اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیکی را در بر می‌گیرد.

توسعه اجتماعی

از دیدگاه جامعه‌شناسی، توسعه اجتماعی، کنش متقابلی است که در یک جامعه خاص همراه با توسعه تمدن رخ می‌دهد. توسعه اجتماعی و توسعه فرهنگی، جنبه‌های مکمل یک پدیده هستند و هر دو نوع به ایجاد وجوه تمایز فزاینده در جامعه منجر می‌شوند (شهادی، ۱۳۶۷، ص ۱۴۸). مفهوم توسعه اجتماعی در برخی از تعاریف عام توسعه نیز مستتر است. اگر توسعه را فرایندی بدانیم که ابزار، قوانین و روابط مادی، معنوی و اجتماعی حیات را در جهت دستیابی به تکامل جامعه و اهداف انسانی متحول می‌کند (اکبری، ۱۳۷۸، ص ۱۰۷) آن‌گاه توسعه اجتماعی، به عنوان بخشی از فرایند توسعه و یکی از ابعاد اصلی آن مطرح می‌شود. با چنین رویکردی، توسعه اجتماعی، بیانگر کیفیت سیستم اجتماعی در راستای دستیابی به عدالت اجتماعی، یکپارچگی و انسجام اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی انسانها خواهد بود. (کلانتری، ۱۳۷۷، ص ۲۱۱)

دستیابی به رفاه ملی (GNW) را می‌توان مهم‌ترین هدف توسعه اجتماعی دانست. برای تحقق این هدف بایستی راهبردهای توسعه اصلاح شوند، اهداف اجتماعی با تأکید بر نیازهای زندگی بشر بازتعریف شوند، افراد فقیر و اجتماعات بزرگ‌تر مورد توجه قرار گیرند، ساختاری نهادی برای دستیابی به اهداف اجتماعی بنیانگذاری شود، شاخصهایی برای ارزیابی توسعه اجتماعی تبیین شوند و آمادگی روحی و ارزشی برای تغییر و بهسازی قالبهای اجتماعی ایجاد شود (دیوب، ۱۳۷۷، ص ۷۹-۷۸). توسعه اجتماعی مستلزم بهبود میزان تولید و درآمد، دگرگونی اساسی در ساختارهای اجتماعی و اداری، تغییر دیدگاههای مردم و تغییر مناسب آداب و رسوم است (زاکس، ۱۳۷۷، ص ۶۰). در توسعه اجتماعی، تغییر کلی جامعه مد نظر است و بیشتر بر بهبود نحوه زندگی و ارزیابی جریانهها و تحولات جامع اجتماعی تأکید می‌شود، تا تغییر در یک سازمان یا نهاد اجتماعی مشخص (ازکیا، ۱۳۷۹، ص ۳۵). به همین دلیل، اغلب شاخصهای اجتماعی و انسانی توسعه، تأکید خاصی بر آموزش، اشتغال، مصرف، ثروت، درآمد و بهداشت دارند. (کهن، ۱۳۷۶، ص ۹۳)

موسایی (۱۳۸۸) در جمع‌بندی تعاریف مطرح شده در خصوص توسعه اجتماعی، این تعاریف را در دو گروه تعاریف خاص و عام دسته‌بندی کرده است:

- توسعه اجتماعی در معنای خاص؛ به ارتباط، وحدت، انسجام، سرمایه و اعتماد اجتماعی، تحقق جامعه مدنی، صبر و بردباری انسانی و در مجموع، تکامل اجتماعی اطلاق می‌شود.
- توسعه اجتماعی در معنای عام؛ به شاخصهای رفاه اجتماعی همچون: بهداشت و درمان، آموزش، مسکن، رفع فقر و بیکاری، امنیت، مشارکت، تأمین اجتماعی و... می‌پردازد.

توسعه در فرهنگ اسلامی

در کشور ما تا کنون چهار برنامه توسعه تدوین و اجرا شده است و در آستانه اجرای پنجمین برنامه توسعه قرار داریم. این در حالی است که صاحب‌نظران، بی‌توجهی به ابعاد فرهنگی و اجتماعی توسعه را یکی از دلایل عدم توفیق برنامه‌های مذکور در تحقق کامل اهداف پیش‌بینی شده می‌دانند (موسایی، ۱۳۸۸). این امر، لزوم توجه به موضوع توسعه اجتماعی را در کشور ما آشکار می‌کند. اما همان‌گونه که ذکر شد، توسعه اجتماعی با فرهنگ پیوند خورده است؛ زیرا هر مکتب منسجم فکری و هر مسلکی، تعریف خاص خود را از وضع مطلوب جامعه و شاخصهای دستیابی به آن دارد و بر همین مبنا راهکارهای خود را برای حل وضع موجود طرح‌ریزی می‌کند (رامین، ۱۳۸۹). بنابر این، موفقیت برنامه‌های توسعه اجتماعی در کشور ما نیز منوط به درک غایت و نیز شناسایی شاخصهای توسعه بر پایه مکتب فکری غالب و به بیان دیگر؛ بر مبنای تمدن اسلامی - ایرانی است. اهمیت توجه به بسترهای دینی در توسعه از این واقعیت ناشی می‌شود که دین برای اداره امور جامعه اسلامی و پرورش انسانهاست و قوانین و مقررات آن با نیاز جامعه و تحولات اجتماعی و سیر جوهری انسان مطابق است. (علی‌اکبری، ۱۳۸۷)

با مروری بر دیدگاههای اندیشمندان مسلمان می‌توان گفت که توسعه در معنای عام، فرایندی است جهت‌دار که هدف آن رسیدن انسان به کمال شایسته مقام

اوست (اکبری و افخمی ستوده، ۹۸۳۱). این فرایند می‌تواند زمینه تکامل جامعه و اهداف انسانی را فراهم آورد (اکبری، ۸۷۳۱، ص ۷۰۱). در آثار استاد مطهری به مفهوم توسعه اجتماعی تحت عنوان «تکامل اجتماعی» پرداخته شده است. ایشان در کتاب «نقدی بر مارکسیسم»، تکامل را تعالی در وجود و تکامل اجتماعی را حاصل وفاق، هماهنگی، تعاون، همسازی و سازگاری جمعی دانسته‌اند. (۳۶۳۱، ص ۶۷۲)

برای تعیین هدف باید به آرای اندیشمندان در مورد سیر تکاملی یا نزولی جوامع توجه کنیم. برخی به دوره‌ای بودن تاریخ و جامعه معتقدند و برخی دیدگاهها، تکامل جامعه و تاریخ را مطرح می‌کنند. در عصر جدید، اندیشه تکامل از اندیشه‌هایی است که با زندگی انسان آمیخته شده است. استاد مطهری حرکت تاریخی را در مجموع، تکاملی می‌داند و در عین حال معتقدند که این سیر تکاملی، لایتخلف نیست. به عبارت دیگر؛ هر جامعه‌ای در هر مرحله تاریخی، لزوماً نسبت به مرحله قبل خود کامل‌تر نیست. تاریخ در حرکت خود، گاهی جلو می‌رود و گاهی عقب ... ولی به طور کلی، بشریت مسیری تکاملی را طی می‌کند. بر مبنای اندیشه‌های اسلامی، تکامل به هر معنای موجود (در صنعت، فناوری، علوم تجربی و ...) در مدینه فاضله و آرمانی موعود اسلام رخ خواهد داد (طالبی، ۱۳۸۵؛ نقل از شعبانی، ۱۳۸۴).

مدینه فاضله

در میان بیشتر متفکران مسلمان، آرمانگرایی و ارائه طرحی از جامعه آرمانی، مورد توجه بوده است. این نگرش در بین متفکران یونان باستان و دیگر فلاسفه اجتماعی هم وجود داشته، اما تکمیل و تصحیح این ایده از سوی دانشمندان مسلمان، بیانگر احساس ضرورت نسبت به طرح آن است. همسازی این دیدگاهها با مبانی ارزش و عقیدتی اسلام، نشان‌دهنده اعتقاد به این مسئله است که آرمانگرایی، ضرورتی برای دگرگونی جامعه است. نکته آرمانگرایی را نباید نکته‌های منفی تلقی کرد و وجود این شاخص را در دیدگاههای متفکران مسلمان ضعف به شمار آورد. ترسیم جامعه ایده‌آل می‌تواند نگرشی انتقادی به وضع موجود و کنایه‌ای از وجود مفاسد و ناپهنجاری‌های اجتماعی و ارائه الگویی مناسب برای آینده جامعه تلقی شود. نکته دیگری که ذکر آن در بحث آرمانگرایی ضرورت دارد، ارائه راهبردهای نظری و راهکارهای عملی برای حرکت به سوی جامعه ایده‌آل و تحقق مرحله به مرحله آن است (رجبی و همکاران، ۱۳۷۸، ص ۲۰-۱۹). بنابر این، غایت توسعه اجتماعی جامعه اسلامی، تحقق مدینه فاضله خواهد بود. صحت این مدعا زمانی بیشتر آشکار می‌شود که بدانیم مدینه فاضله، نعمتی است که قرآن مجید^۱ به آن نوید داده است. (طالبی، ۱۳۸۵؛ نقل از شعبانی، ۱۳۸۴)

از آنجا که جهان‌بینی و اصول اعتقادات مکاتب، تفاوت اساسی دارند؛ بنابر این، اصول حاکم بر مدینه فاضله آنها نیز با هم تفاوت دارند (حشمت‌زاده، ۱۳۷۸، ص ۳۵). در ادامه، نظرات فلاسفه ایرانی در خصوص ویژگی‌های مدینه فاضله را بررسی می‌کنیم. (طالبی، ۱۳۸۵؛ نقل از شعبانی، ۱۳۸۴)

فارابی: فارابی سعادت را غایت مطلوبی می‌داند که همه انسانها به سوی آن حرکت می‌کنند؛ زیرا سعادت، کمال و برترین خیرات است. ویژگی‌های مدینه فاضله از دیدگاه فارابی عبارتند از: تعاون، خداوند و غایت قصوی بودن او، معرفت خداوند، فضیلت‌مندی مردم، عدالت، محبت و الفت، صلح و تشبیه به اوصاف خداوند.

۱. «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (سوره نور، آیه ۵۵).

ابوعلی سینا: ابن سینا مدینه فاضله را مدینه‌ای می‌داند که اهالی آن در طلب سعادت عاجله (دنیا) و آجله (آخرت) هستند. وی درباره ویژگی‌های این شهر به تعاون برای سعادت، عدالت، عدم تعارض و فساد، دینداری و دنباله‌روی شریعت تأکید می‌ورزد.

خواجه نصیرالدین طوسی: خواجه نصیرالدین مدینه فاضله را مدینه‌ای می‌داند که در آن عدالت حاکم است و مردم دنبال خیرات هستند و جویای کمال. وی الفت و محبت، امنیت و عدم تعاند، صداقت و عدالت را از ویژگی‌های مدینه فاضله می‌داند.

صدرالمتألهین: از دیدگاه ملاصدرا، امت مدینه فاضله برای رسیدن به خیر حقیقی و سعادت، یکدیگر را یاری می‌کنند. خدامحوری، حضور گسترده شریعت، عدالت و تعاون برای نیل به سعادت، از وجوه مدینه فاضله ملاصدراست.

در افکار اندیشمندان معاصر نیز اشارات مستقیم اندکی به مقوله مدینه فاضله وجود دارد؛ اما در افکار امام خمینی(ره) و استاد مطهری می‌توان دیدگاه‌هایی را در مورد تکامل و توسعه اجتماعی یافت. برقراری یک نظام اجتماعی عادلانه از طریق اجرای قوانین و احکام، از شاخصهای مهم جامعه مطلوب است که امام خمینی(ره) به آن اشاره فرموده‌اند. ایشان با استناد به آیات قرآن، دروغ‌پردازی و حرام‌خواری را به عنوان دو شاخصه منفی جامعه معرفی می‌کنند و برخورد با این ویژگی‌ها را مستلزم تبلیغ و تعلیم اسلام می‌دانند. از دیدگاه استاد مطهری، جامعه مانند دیگر موجودات حادث، بالذات تحوّل‌پذیر است(مطهری، ۱۳۶۸، ص ۲۲). از دیدگاه ایشان، تکامل جامعه به معنای حرکت در مسیری است که استعدادهایی که در خلقت در نهاد جامعه انسانی قرار داده شده است، به فعلیت برسند. استاد مطهری، پیچیدگی جامعه و گسترش امکانات آن و نیز التزام افراد جامعه به امور معنوی و ارزشهای انسانی را از معیارهای تکامل جامعه می‌داند. از دیدگاه ایشان؛ در مفهوم تکامل، تعالی پنهان است. بنابر این، پیشرفت هنگامی که با تعالی انسان همراه باشد، تکامل اجتماعی را پدید می‌آورد(همو، ۱۳۶۶/الف، ص ۱۰). استاد مطهری، مسیر تکامل جامعه را مسیری هدفدار و هدایت‌شده می‌داند که صراط مستقیم نامیده می‌شود و مبدء و مسیر و مقصد آن معین است.(همو، ۱۳۶۶/ب، ص ۸۴)

با مرور اندیشه‌های فلاسفه مسلمان در مورد مدینه فاضله، می‌توان گفت که: مدینه فاضله حکمای مسلمان، با تمامی مراتب و انواعی که برای آن تصوّر می‌شود، مدینه‌ای بر حق است، بهره‌وری آن از حقیقت ناشی شده و بر مبنای عقلانیت حاصل می‌شود. ساکنان مدینه فاسقه (نقطه مقابل مدینه فاضله)، به لحاظ نظری الزامات تشکیل یک مدینه فاضله؛ یعنی مبدء و معاد، سعادت، فضیلت و خیر را می‌شناسند، اما به لحاظ عملی به این الزامات پایبند نیستند و مطابق با جوامع جاهلی زندگی می‌کنند(پارسانیا، ۱۳۸۴). بنابر این، بهترین معیار برای سنجش حرکت یک جامعه در مسیر توسعه و تکامل برای رسیدن به مدینه فاضله و فاصله گرفتن از مدینه جاهله، سنجش میزان التزام عملی آحاد جامعه به اصول مدینه فاضله است.

شاخصهای توسعه

شاخصهای توسعه به منظور اندازه‌گیری میزان دستیابی کشورها به اهداف توسعه و سنجش میزان تغییر در درجه توسعه‌یافتگی در طی زمان، طراحی و معرفی می‌شوند. تغییراتی که در مفهوم توسعه پدید آمده، شاخصهای اندازه‌گیری را نیز دستخوش تحوّل کرده است(اکبری و افخمی ستوده، ۱۳۸۹). در این پژوهش، مفهوم مدینه فاضله به عنوان نمود جامعه تکامل‌یافته اسلامی، مدنظر قرار گرفته است. بنابر این، شاخصهای توسعه نیز بر مبنای همین

مفهوم، تبیین شده‌اند. با توجه به دیدگاه اندیشمندان مختلف در باب مدینه فاضله اسلامی، می‌توان ویژگی‌های جامعه تکامل‌یافته را به شرح جدول ۱ استخراج کرد.

جدول ۱: ویژگی‌های جامعه تکامل‌یافته

ویژگی‌های جامعه مطلوب	هدف تشکیل جامعه مطلوب	اندیشمندان
تعاون، غایت بودن خداوند، معرفت خداوند، عدالت، محبت و الفت، صلح و تشبیه به خداوند در اوصاف	دستیابی به سعادت به عنوان کمال و برترین خیرات	فراابی
تعاون برای سعادت، عدالت، عدم تعارض و فساد، دینداری و دنباله‌روی شریعت	دستیابی به سعادت عاجله (دنیا) و آجله (آخرت)	ابوعلی سینا
الفت و محبت، امنیت و عدم تعاند، صداقت و عدالت	تلاش برای کسب خیر و کمال و دستیابی به عدالت	خواجه نصیرالدین طوسی
خدامحوری، حضور گسترده شریعت، عدالت و تعاون	دستیابی به خیر حقیقی و سعادت	ملاصدرا
برقراری نظام عادلانه اجتماعی با اجرای قوانین و احکام در کنار پرهیز از دروغ‌پردازی و حرام‌خواری	حصول به آرمانهای اسلامی	امام خمینی (ره)
پیشگیری جامعه، گسترش امکانات آن و التزام افراد جامعه به امور معنوی و ارزشهای انسانی	فعلیت یافتن استعدادهایی که در خلقت در نهاد جامعه انسانی قرار داده شده است	استاد مطهری

این ویژگی‌ها را می‌توان در سه گروه، شامل ویژگی‌های مربوط به ارتباطات اجتماعی، دینداری و سیاستهای اجتماعی و رفاهی به شرح ذیل، تعریف و دسته‌بندی کرد:

- ارتباطات اجتماعی: مقصود از ارتباطات اجتماعی، الگوی اغلب تعاملات جمعی است. برای دستیابی به جامعه تکامل‌یافته، الگوی تعاملات اجتماعی بر پایه دو مؤلفه، شامل تعاون و الفت و امنیت و عدم تعاند (صلح) سنجیده می‌شود.
- دینداری: دینداری بیانگر معرفت دینی و التزام عملی مردم جامعه به احکام دین مبین اسلام است. پابندی مردم به فضایل اخلاقی و دنباله‌روی از شریعت، مؤلفه‌هایی هستند که برای سنجش دینداری آحاد اجتماع مورد استفاده قرار می‌گیرند.
- عدالت اجتماعی: مقصود از عدالت، سیاستهایی است که برای برقراری یک نظام عادلانه اجتماعی و گسترش رفاه عامه مردم اعمال می‌شوند. برای سنجش این سیاستها می‌توان از دو مؤلفه عدالت در توسعه ظرفیتهای فردی (استحقاق فردی در زمینه حقوق شهروندی) و عدالت اجتماعی - اقتصادی بهره گرفت.

جدول ۲: دسته‌بندی ویژگی‌های جامعه تکامل‌یافته

مؤلفه‌ها	سازه
تعاون و الفت، امنیت و عدم تعاند (صلح)	ارتباطات اجتماعی
دنباله‌روی از شریعت	دینداری
عدالت در توسعه ظرفیتهای فردی و عدالت اجتماعی - اقتصادی	عدالت اجتماعی

ارتباطات اجتماعی

اخلاق اسلامی متضمن تعاون اجتماعی و نگرش گذشت فردی است (قرشی، ۱۳۶۹، ص ۷۸). ارتباطات اجتماعی در مدینه فاضله اسلامی، بر مبنای همین نگرش شکل می‌گیرد و بر این اساس، دو مؤلفه تعاون و الفت و عدم تعاند را شامل می‌شود. در ادامه، به مؤلفه‌های مورد اشاره و شاخصهای هر یک از آنها پرداخته می‌شود.

الف) تعاون و الفت

واژه «تعاون» بیانگر یاری رساندن به دیگری است و از ضرورت‌های تفکر هنجاری در اسلام است (نوری، ۱۳۸۴). قرشی، توجه به از افراد از کار افتاده و نیازمند، یتیمان و بیوه‌زنان، مسافران و افراد غریب را از جمله تعهدات اجتماعی افراد در راستای تحقق همیاری و تعاون می‌داند (قرشی، ۱۳۶۹، ص ۷۸). پیغان (۱۳۸۰) با بررسی مفهوم همگرایی در جامعه اسلامی؛ همگرایی، وفاق، اتحاد و تعاون را موجب تحقق امت واحده می‌داند و راهکارهایی را برای تحقق این هدف معرفی می‌کند که از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. **اخوت بین مسلمانان:** قرآن کریم می‌فرماید: «در حقیقت؛ مؤمنان با هم برادرند. پس میان برادران را سازش دهید و از خدا پروا کنید. امید که مورد رحمت قرار گیرید» (حجرات، آیه ۱۰). این آیه نشان می‌دهد که پیوند مسلمانان به قدری عمیق است که در قالب نزدیک‌ترین پیوند دو انسان (پیوندی بر اساس مساوات و برابری) مطرح شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۶۱: ۱۷۲). امام صادق (ع) در مورد پیوند برادری مسلمانان می‌فرماید: «مسلمان، برادر مسلمان است. به وی ظلم روا نمی‌دارد و وی را تنها نمی‌گذارد و از وی چیزی دریغ نمی‌کند. شایسته است مسلمانان در این موضوع، سخت بکوشند و پیوندهای برادری و کمک‌رسانی را استوار دارند و به امدادجویان و نیازمندان، از اموال خویش بدهند. [اگر چنین کنند] چنانند که خدا دستور داده است که با یکدیگر مهربان باشید و به هم مهربانی کنید» (میرمعزی، ۱۳۸۷؛ نقل از حکیمی و همکاران، ۱۳۷۰).

۲. **مودت بین مسلمانان:** مودت یعنی دوست داشتن چیزی و نیز به معنای آرزو کردن وجود و حصول آنچه محبوب است، به کار می‌رود. مودت و محبت، وحدت و همدلی را به دنبال دارد.

۳. **الفت میان مسلمانان:** الفت یعنی ضمیمه کردن چیزی به چیز دیگر یا ضمیمه کردن چند چیز با هم. قرآن کریم، مؤمنان را به الفت با یکدیگر ترغیب فرموده است. (آل عمران، آیه ۱۰۳)

۴. **رحمت مسلمانان بر یکدیگر:** رحمت به معنای رقت، عطوفت و رأفت است. رحمت، اثری نفسانی است که با مشاهده محرومیت و حاجت شخص، در قلب انسان ایجاد می‌شود و وی را به کمک به محروم می‌خواند.

۵. **رأفت مسلمانان:** رأفت به معنای رحمت، ولی شدیدتر از آن است؛ چرا که رحمت ممکن است از روی کراهت باشد، ولی رأفت با رضایت قلبی است. نوری (۱۳۸۴) با بررسی مفهوم تعاون در اسلام، موارد ذیل را از جمله اصول تعاون در سیره ائمه (ع) می‌داند:

- توجه به مشکلات آحاد جامعه: در سیره ائمه (ع) به موارد فراوانی برمی‌خوریم که ایشان با کمکهای مالی، گره از مشکلات مردم می‌گشایند.
- تأمین نیازمندی‌های محرومان جامعه: بدون شک، در هر جامعه، افراد از کارافتاده، یتیمان، بیماران و ... وجود دارند که باید به وسیله بیت‌المال و نیز افراد متمکن، با نهایت احترام تأمین شوند.

- توجه به خواص و فرهیختگان: ائمه معصومین(ع) از نظر مالی و روانی، به خواص و فرهیختگان جامعه توجه ویژه داشته، لزوم توجه به آنان را همواره مورد تأکید قرار می دادند.

با توجه به توضیحات ارائه شده، موارد ذیل را می توان مؤلفه های فرعی تعاون و الفت در جامعه اسلامی دانست:

- توجه به مشکلات آحاد جامعه: نمود تعاون و اخوت؛
- تأمین نیازمندی های محرومان: نمود تعاون، الفت و رحمت؛
- توجه به خواص و فرهیختگان: نمود تعاون؛
- فعالیتهای جمعی برای پیشبرد امور مذهبی، خیریه و عام المنفعه: نمود اخوت.

ب) عدم تعاند

از دستورات خداوند به اهل ایمان در زمینه رعایت فرهنگ برادری، دوری از نزاع و کشمکش است؛ زیرا اختلاف، موجب تضعیف برادری می شود و مسلمانان را به سستی دچار می کند. قرآن کریم می فرماید: «و از فرمان خدا و پیامبرش اطاعت کنید و نزاع نکنید تا سست نشوید و قدرت شما از میان نرود و صبر و استقامت کنید؛ که خداوند با استقامت کنندگان است». بر همین اساس، رفق و مدارا از ویژگی های اهل ایمان است. (خانی، ۱۳۸۹)

«مدارا»؛ یعنی نرم خویی و رفتار ملایم با مردم و «رفق»؛ یعنی تحمل و شکیبایی در برابر تندخویی دیگران. با رعایت رفق و مدارا، بسیاری از عصبانیتها، ستیزها و کدورتها به آسایش و شادابی تبدیل می شود و مردم با آرامش و بی دغدغه به کار خود ادامه می دهند (همان). پیغان (۱۳۸۰) برای دستیابی به جامعه همگرا و تحقق امت واحد اسلامی، مواردی را ذکر می کند که می توانند زمینه کاهش تعارضات را فراهم آورند که از آن جمله می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

۱. **عفو و صفح:** عفو به معنای «ترک چیزی» یا «صرف نظر کردن از چیزی که اقتضای نظر و توجه دارد» آمده است. قرآن کریم، مسلمانان را به عفو فرا خوانده است (شوری، آیه ۴۰). صفح نیز به معنای «گذشت کردن و عفو» است. (ساز و طاعات مرکزی)
۲. **صلح:** به معنای مصالحه، اصلاح و آشتی دادن آمده است. قرآن از مسلمانان می خواهد که در صورت نزاع بین عده ای از مسلمانان، میان آنان صلح و آشتی برقرار کنند. (احزاب، آیه ۱۰)
۳. **تعارف:** عرف در لغت، به معنای «اطلاع بر چیزی» و «شناختن یکدیگر» است. قرآن کریم به مؤمنان هشدار می دهد که اگر قبیله قبیله اند، به این علت است که یکدیگر را بشناسند و این، مایه برتری نیست. (حجرات، آیه ۱۳)

با توجه به مطالب پیش گفته، می توان مؤلفه امنیت و عدم تعاند را به دو گروه مؤلفه های مربوط به تعارض و نزاع و صلح (رفق و مدارا)، به شرح زیر دسته بندی کرد:

- **تعارض و نزاع:** این مؤلفه، امتیاز منفی دارد. جرائم، تخلفات و تعارضات در درون این مؤلفه مورد ارزیابی قرار می گیرند. بنابر این، این مؤلفه به سنجش میزان ستیز، نزاع و کدورت در بین گروهها و اقوام مختلف می پردازد.
- **رفق و مدارا:** این مؤلفه، امتیاز مثبت دارد و نشانگر میزان رواج عفو و صلح در جامعه است.

جدول ۳: شاخصهای توسعه اجتماعی از دیدگاه ارتباطات اجتماعی

مؤلفه اصلی	مؤلفه فرعی	شاخص پیشنهادی
	توجه به مشکلات آحاد جامعه	نرخ رشد سپرده گذاری در قرض الحسنه
		درصد خمس از GDP
		سهم کمکهای بخش خصوصی در بخش بهداشت و آموزش
	تأمین نیازمندی‌های محرومان	درصد صدقات بخش خصوصی از GDP
		نرخ رشد زکات پرداخت شده
		تعداد مراکز نگهداری از سالمندان و معلولان تعداد مراکز نگهداری از ایتام
تعاون و الفت	توجه به خواص و فرهیختگان	تعداد انجمنهای علمی و فرهنگی حامی نخبگان علمی و فرهنگی
		تعداد دانشجویان برخوردار از بورسیه تحصیلی
		میزان تسهیلات مالی پرداختی به مخترعان، مکتشفان و نظریه پردازان تسهیلات غیر مالی پرداختی به مخترعان، مکتشفان و نظریه پردازان
	فعالیت‌های اجتماعی مذهبی، خیریه و عام‌المنفعه	تعداد مؤسسات و شرکتهای خیریه واجد قابلیت دریافت معافیت مالیاتی
		میزان اموالی که برای امور خیریه و عام‌المنفعه وقف شده‌اند
	تعارض و نزاع	نرخ تعرض به اموال افراد از طریق دزدی
		تعداد جرایم خشونت‌بار
		تعداد جرایم غیر خشونت‌بار درصدی از جمعیت که قربانی جرایم خشونت‌بار شده‌اند
امنیت و عدم تعاند (صلح) ^۱	مدارا و رفق (صلح)	تعداد شکایات دریافت شده به وسیله دادسراها و شوراهای حل اختلاف
		تعداد شکایات خصوصی مختومه با گذشت شاکی (پیش از ارجاع به دادگاه)
		درصد احکام حقوقی قطعی که با گذشت شکات خصوصی اجرا نشده‌اند
		درصد احکام کیفری قطعی که با گذشت شکات خصوصی اجرا نشده‌اند

دینداری

از دیگر ویژگی‌های مدینه فاضله اسلامی که در آرای اندیشمندان اسلامی به آن تأکید شده، پیروی از اصول شریعت و دینداری است. در این بخش سعی شده است مؤلفه‌ها و شاخصهای دینداری با بررسی صفات اهل ایمان در قرآن و حدیث، شناسایی شوند. از میان صفات اهل ایمان، برخی از آنها چون: کظم غیظ، عفو و گذشت، مردم‌داری و انفاق در بخش روابط اجتماعی، بررسی شد؛ به همین دلیل در این بخش به آنها پرداخته نخواهد شد. در خصوص برخی دیگر از صفات اهل ایمان همچون: حسن خلق، توکل، روزه‌داری، اقامه نماز، تفویض، تسلیم و رضایت و خشنودی از قضای الهی؛ ارائه شاخصهای کمی در عمل ممکن نیست؛ زیرا این خصایص کاملاً جنبه فردی دارند و تلاش برای اندازه‌گیری آنها مستلزم تفحص در امور

شخصی افراد خواهد بود و این امر در اسلام شایسته و مجاز نیست؛ گر چه جلوه این خصال، در سایر اعمال افراد نمود می‌یابند. در ادامه، آن دسته از صفات اهل ایمان که می‌توان آنها را با استفاده از شاخصهای مناسب به صورت کمی ارزیابی کرد، مورد بررسی قرار گرفته است.

• **راستگویی و صداقت:** یکی از نشانه‌های ایمان در روایات، صداقت و دوری از نیرنگ و خدعه است. مولای متقیان علی(ع) می‌فرمایند: راستی راس ایمان و زینت انسان است^۱ این مؤلفه را می‌توان بر مبنای کاهش یا رشد جرایمی که با این ویژگی مؤمنان در ارتباط است، اندازه‌گیری کرد.

• **وفای به عهد و امانتداری:** به فرموده امام صادق(ع)، خداوند ایمان را بر هفت پایه استوار کرد که یکی از آنها وفای به عهد است. امام علی(ع) در توصیف رسول اکرم(ص) فرمود: «(رسول خدا) از همه مردم نسبت به آنچه تعهد کرده بود، با وفادارتر بود»^۲ (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۷). مطابق قانون، کوتاهی در وفای به عهد و امانتداری، مسئولیتهای حقوقی و کیفری در بر دارد. بنابر این، می‌توان این مؤلفه را با توجه به کاهش یا رشد جرایم مربوط به آن، اندازه‌گیری کرد.

• **پرهیز از اسراف و تبذیر:** اخلاق اسلامی زیاده‌روی و استفاده از منابع برای مصارف متظاهرانه و بیهوده را مجاز نمی‌داند و بر اعتدال در سبک زندگی تأکید دارد. بنابر این، خواسته‌هایی که از منظر تحقق اهداف اجتماعی، غیر ضروری و غیر عادلانه هستند، باید حذف شوند یا به حداقل ممکن کاهش یابند(چپرا، ۱۳۸۳، ص ۱۵۰). از دیدگاه اقتصادی؛ مؤمن، مقتصد و میانه‌رو است و اهل تبذیر و اسراف نیست. فرق تبذیر و اسراف این است که اسراف، زیاده‌روی در امور حلال، انفاق در غیر طاعت خدا و خریدن و پوشیدن چیزهایی است که مناسب حالش نیست. در مقابل، تبذیر، زیاده‌روی در امور غیر حلال و غیر جایز است(سیدی‌نیا، ۱۳۸۸). اهمیت این موضوع تا جایی است که در قرآن، مبذرین، برادران شیاطین خوانده شده‌اند^۳.

• **توجه به بنیان خانواده:** توجه به خانواده در روایات اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. مواردی چون: توصیه به ازدواج و بیزاری جستن از طلاق در قرآن کریم، توصیه به حسن خلق در خانه با همسر و فرزندان،^۴ تأکید بر احترام به والدین،^۵ توصیه به محبت به فرزندان و تلاش برای تربیت ایشان،^۶ از مهم‌ترین توصیه‌ها و برنامه‌های دین مبین اسلام برای حفظ کیان خانواده به شمار می‌آیند.

• **کسب علم و دانش:** پیامبر اکرم(ص) به علی(ع) فرمودند: «از صفات مؤمن این است که همیشه فکر می‌کند و ذکر خدا را در آشکار می‌گوید، علم او کثیر و تحملش زیاد است و در منازعات، زیبا برخورد می‌کند»^۷. فکر مؤمن دائماً در جولان است؛ همیشه

۱. «الْصِّدْقُ رَأْسُ الْإِيمَانِ وَ زَيْنُ الْإِنْسَانِ» (غرر الحکم، ص ۲۱۹، ح ۴۳۱۲).

۲. «كَانَ أَوْفَى النَّاسِ بَدْمَهُ».

۳. «أَنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» (سوره الإسراء آیه ۲۷)

۴. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ(ص): أَنْ مِنْ أَكْمَلِ الْمُؤْمِنِينَ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ الطِّفْهَمُ بَاهِلُهُ» (المحجّة البيضاء، ج ۳، ص ۹۸)

۵. «وَ قَضَى رِبْكَ الْإِتْعَادُوا الْإِيَاهُ وَ بِالْوَالِدِينَ إِحْسَانًا أَمَا يَبْلُغُنْ عِنْدَكَ الْكِبَرُ أَحَدَهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أِفْ وَ لَا تَنْهَرَهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (سوره اسراء آیه ۲۳).

۶. «رَحِمَ اللَّهُ عِبْدًا عَانِ وَ لَدَهُ عَلِيٌّ بَرُّهُ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِ وَ التَّالِفُ لَهُ وَ التَّعْلِيمَةُ وَ تَادِيْبُهُ» (مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۶۲۶)

۷. «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ(ص): يَكْمُلُ الْمُؤْمِنُ إِيْمَانَهُ حَتَّى يَحْتَوِيَ عَلَى مَائَةٍ وَ ثَلَاثِ خِصَالٍ: فِعْلٌ وَ عَمَلٌ وَ نِيَّةٌ وَ بَاطِنٌ وَ ظَاهِرٌ. فَقَالَ امِيرُ الْمُؤْمِنِينَ(ع): يَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا الْمَائَةُ وَ ثَلَاثُ خِصَالٍ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ(ص): يَا عَلِيُّ! مِنْ صِفَاتِ

فکر می‌کند و به جایگاه تازه‌ای می‌رسد و به حدّی از علم قانع نیست. صفت دیگر مؤمن، «کشیرا علمه»؛ یعنی علمش زیاد است.

جدول ۴: شاخصهای توسعه اجتماعی از دیدگاه دینداری

مؤلفه اصلی	مؤلفه فرعی	شاخص پیشنهادی
دینداری ^۱	راستگویی و صداقت	- تعداد آرای حقوقی صادره از محاکم در خصوص عدم تدلیس در معاملات
		- تعداد آرای حقوقی صادره از محاکم در خصوص فریب در ازدواج
		- تعداد آرای کیفری صادره از محاکم در خصوص شهادت دروغ
		- تعداد آرای کیفری صادره از محاکم در خصوص جعل اسناد
		- تعداد آرای کیفری صادره از محاکم در خصوص تزویر
	وفای به عهد و امانتداری	- تعداد آرای حقوقی صادره از محاکم در خصوص عدم ایفای تعهد و الزام به جبران خسارت
		- تعداد آرای کیفری صادره از محاکم در خصوص خیانت در امانت
		- تعداد آرای حقوقی صادره از محاکم در خصوص افشای سر
	پرهیز از اسراف و تبذیر	- سهم کالاهای لوکس از GDP
		- سهم کالاهای لوکس از واردات
- سرانه مصرف کالاهای لوکس (ریال)		
- سرانه مصرف کالاهای دارای منع قانونی خرید و فروش		
- میزان واردات غیر قانونی کالاهای دارای منع قانونی خرید و فروش		
توجه به بنیان خانواده	- تعداد کودکانی که به علت جدایی یا مشکلات والدین از یکی یا هر دوی آنان دورند	
	- تعداد ازدووجهای ثبت شده در بین افراد بالای ۱۵ سال	
	- درصدی از ازدووجها که به طلاق منجر می‌شود	
	- تعداد خشونت‌های خانوادگی گزارش شده در خانوارها	
	- تعداد سالمندان بالای ۶۵ سال صاحب فرزند ساکن در آسایشگاههای سالمندان	
کسب علم و دانش	- تعداد حق امتیازهای اعطا شده به شرکتهای ایرانی	
	- تعداد مطالب علمی منتشر شده در مجلات معتبر	
	- تعداد اختراعات و اکتشافات علمی ثبت شده	
	- کاربرد اختراعات و روشهای جدید در فعالیتهای مربوط به تولید	
	- تعداد محصولات جدید کاربردی عرضه شده به جامعه	
	- روشهای جدید اجتماعی و نهادی برای سازماندهی و مدیریت، متناسب با راههای جدید انجام فعالیتهای اقتصادی - اجتماعی	
	- سهم هزینه‌های علمی و پژوهشی از GDP	
- رتبه علمی مراکز آموزشی و دانشگاهی کشور در سطح جهانی		

المؤمن أن يكون جوال الفكر، جوهری الذکر، کثیراً علمه، عظیماً جلمه، جمیل المنزعه...» (مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۴، ص ۳۱۰)

۲. در این بخش، برای شاخصهای ارائه شده باید یک مرجع سنجش در نظر گرفته شود. به عنوان مثال، برای تعداد مطالعات علمی منتشر شده باید نسبتی برای مقایسه قرار داده شود و گفته شود: «تعداد مطالب علمی منتشر شده در مجلات معتبر به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر».

عدالت اجتماعی

فیلسوفان، متکلمان و فقها، هر یک تلقی متفاوتی از مفهوم «عدالت» دارند. با وجود این، تساوی و توازن را باید نقطه اتصال این دیدگاهها دانست. عدالت در معنای موزون بودن، به تعادل فیزیکی بازمی‌گردد؛ در حالی که در تساوی، نفی هر گونه تبعیض مد نظر است (یوسفی، ۱۳۸۸). فقها از عدالت به عنوان عنصری اساسی در تحقق اهداف شریعت نام برده‌اند؛ به گونه‌ای که تصور جامعه آرمانی اسلامی بدون توجه به عدالت، ممکن نیست. به همین دلیل، اسلام با هر گونه بی‌عدالتی و بهره‌کشی مخالف است (چپرا، ۱۳۸۵، ص ۳۲۱). از دیدگاه اسلام؛ عدالت اجتماعی، بی‌نیازی جامعه را در پی خواهد داشت. به همین دلیل، برابری اقتصادی و اجتماعی می‌تواند به عنوان شاخصی برای توسعه مطرح شود. در مقابل، وجود ثروتهای افسانه‌ای و امکانات انبوه در کنار زندگی سخت عده‌ای از مردم، نشانه جامعه ناسالم و رشد نیافته است (اخترشهر، ۱۳۸۶، ص ۲۶). عدالت به معنای آن است که همه افراد جامعه از زندگی توأم با آسایش برخوردار باشند و تفاوتها و اختلافهای شدید طبقاتی در میان آنها نباشد. با توجه به متون اسلامی درمی‌یابیم که اسلام از راهکارهای مختلفی برای تحقق عدالت بهره می‌گیرد که از آن جمله می‌توان به دریافت مالیات از اموال ثروتمندان، ایجاد فرصتهای برابر برای افراد جامعه و تأمین اجتماعی اشاره کرد. (همان، ص ۷۰)

با توجه به مفهوم و ابعاد عدالت و راهکارهای تحقق آن، مؤلفه عدالت را می‌توان در قالب دو مؤلفه عدالت اجتماعی و اقتصادی (در مفهوم کلی) و عدالت در تحقق ظرفیتهای فردی بررسی کرد. در ادامه به منظور شناسایی شاخصهای تحقق عدالت در جامعه، مؤلفه‌های پیش‌گفته و ابعاد آنها بررسی می‌شوند.

الف) عدالت در تحقق ظرفیتهای فردی (حقوق شهروندی)

عدالت به معنای رعایت حقوق و استحقاق نیز به کار می‌رود. این معنی، به وسیله فارابی در بحث مدینه فاضله استفاده شده است. از دیدگاه وی، عدالت به آن معناست که تمامی مردم برای شایستگی و لیاقتی که دارند، بهره و سهمی از نیکی‌ها داشته باشند (یوسفی، ۱۳۸۸). او صریح‌تر از پیشینیان، خیر جامعه را مترادف با عدالت و به معنای قرار دادن هر امر در جایگاه الهی خود می‌داند و این همان معیار حقوق طبیعی است. از دیدگاه وی، در مدینه فاضله؛ مدینه، ترتیب اجزا و سیاست و تدبیر آن، متناسب با طبیعت وجود انسان است که این هم به نوبه خود، متناسب با عالم وجود و مراتب کائنات است. (داوری اردکانی، ۱۳۷۴، ص ۱۰)

استاد مطهری معنای عدالت را رعایت حقوق افراد می‌داند. این عدالت، بر حقوق و اولویتهای و اندیشه‌های اعتباری ابنای بشر (که به صورت آلت فعل استخدام می‌شوند) متکی است. ایشان تأکید می‌کنند که حقوق طبیعی و فطری از آنجا پیدا شده که دستگاه خلقت با روشن‌بینی، موجودات را به سوی کمالاتی که مستعد آن بوده‌اند، سوق می‌دهد و هر استعداد طبیعی مبنای یک «حق طبیعی» است. از این رو، محروم کردن انسان از آموختن و تحصیل، خلاف عدالت است (بدون توجه به زمان و مکان یا قرارداد اجتماعی)؛ زیرا یک حق طبیعی زیر پا گذاشته می‌شود. اصول حقوق بشری (مانند حق حیات، حق کار، حق آموختن، حق مشارکت اجتماعی، حق عبادت و ...) که جامع حقوق طبیعی است، ضامن واقع‌گرایانه بودن «عدالت اسلامی» است (خاندوزی، ۱۳۸۶). در جامعه اسلامی، وضعیت معیشتی باید به گونه‌ای باشد که احاد جامعه از امکانات زندگی در زمینه‌های بهداشت، درمان، تغذیه، آموزش، مسکن و... به اندازه کفاف برخوردار باشند. (اسحاقی، ۱۳۸۵)

جدول ۵: شاخصهای توسعه اجتماعی از دیدگاه عدالت در تحقق ظرفیتهای فردی

شاخص پیشنهادی	مؤلفه فرعی	مؤلفه اصلی
درصد هزینه خوراک در بودجه خانوار نرخ بیماری‌های ناشی از سوء تغذیه	تغذیه	عدالت در تحقق ظرفیتهای فردی
بخشی از درآمد خانوار که صرف مراقبتهای خصوصی پزشکی می‌شود درصدی از GDP که صرف سلامت می‌شود متوسط زمان انتظار برای بهره‌گیری از خدمات بهداشتی و درمانی دولتی درصدی از هزینه‌های بیماران خاص که به وسیله دولت پرداخت می‌شود سرانه تختهای بیمارستانی در مناطق محروم و کمتر توسعه‌یافته سرانه تختهای بیمارستانی تخصصی در مناطق محروم و کمتر توسعه‌یافته	بهداشت و درمان	
درصد افراد بالای ۲۰ سال که تحصیلات بیشتر از متوسطه دارند درصد افراد بالای ۱۵ سال که تحصیلات بیشتر از سیکل دارند بزرگسالان دارای تحصیلات تکمیلی درصدی از درآمد خانوار که صرف آموزش خصوصی می‌شود. میانگین وامهای دانشجویی نرخ ترک تحصیل در دبیرستان نرخ دانش‌آموختگان دبیرستانی که در دانشگاه ادامه تحصیل نمی‌دهند	تحصیلات	
درصد هزینه سرپناه در بودجه خانوار نسبت اجاره‌نشینها به صاحب‌خانه‌ها درصد افراد بی‌خانمان از کل جمعیت ^۱	سرپناه	
نرخ بیکاری افراد بالای ۱۵ سال نرخ بیکاری افراد بالای ۱۵ سال در خانوارهای کم‌درآمد نرخ بیکاری افراد سرپرست خانوار	اشتغال	
تعداد روزهایی که کیفیت هوا در مناطق شهری نامطلوب است تعداد روزهایی که کیفیت هوا در مناطق روستایی نامطلوب است تعداد خانوارهای شهری که به آب لوله‌کشی دسترسی دارند تعداد خانوارهای روستایی که به آب لوله‌کشی دسترسی دارند نرخ بیماری‌های ناشی از آلودگی‌های غذا و آب تعداد خانوارهای شهری که به شبکه برق سراسری دسترسی دارند تعداد خانوارهای روستایی که به شبکه برق سراسری دسترسی دارند	کیفیت زندگی	
میزان مشارکت در آخرین انتخابات انجام شده نرخ نامزدی برای عضویت در شوراهای محلی و منطقه‌ای نرخ نامزدی برای عضویت در سازمانهای سیاسی ملی (مجلس، ریاست جمهوری...)	مشارکت اجتماعی	

۱. بی‌خانمانها افرادی هستند که همواره به صورت دوره‌ای یا موقت فاقد سرپناه هستند یا در خطر از دست دادن مسکن خود قرار دارند.

ب) عدالت اجتماعی - اقتصادی

در این مقاله مقصود از عدالت اجتماعی - اقتصادی، سیاستهای کلان مربوط به توزیع ثروت و امکانات است که تحقق حقوق شهروندی را تسهیل می‌کنند. اخترشهر با اشاره به حدیثی از امام صادق (ع) که می‌فرمایند: «اگر در میان مردم عدالت اجرا شود، بی‌نیاز خواهند شد»؛ خودنمایی ثروتهای افسانه‌ای در کنار زندگی سخت و آکنده از محرومیت را به عنوان نشانه توسعه‌نیافتگی برمی‌شمرد (اخترشهر، ۱۳۸۶، ص ۲۶). وی دریافت مالیات از ثروتمندان، مساوات و ایجاد فرصتهای برابر و تأمین اجتماعی را سه راهکار اصلی اسلام برای تحقق عدالت در جامعه می‌داند. (همان، ص ۷۰)

بررسی آثار امام خمینی (ره)، دیدگاه مناسبی در خصوص وضعیت مطلوب تحقق عدالت اجتماعی - اقتصادی به دست می‌دهد. گر چه در بیانات حضرت امام (ره) تعریف مشخصی از عدالت اجتماعی نیامده، اما ایشان ضمن اشاره به عدالت اسلامی یا الهی، شاخصهایی را مطرح می‌کنند که در صورت ظهور آنها در جامعه و حکومت، می‌توان ادعا کرد شالوده حکومت و جامعه، بر پایه عدالت اجتماعی شکل گرفته است. از جمله مهم‌ترین شاخصهایی که در عرصه اجتماعی مورد تأکید ایشان قرار گرفته است می‌توان به توزیع عادلانه ثروت و درآمد، کاهش شکافهای طبقاتی و منع تبعیض در عمران مناطق مختلف اشاره کرد. (فرازی، ۱۳۸۴)

جدول ۶: شاخصهای توسعه اجتماعی از دیدگاه عدالت اجتماعی - اقتصادی

مؤلفه اصلی	مؤلفه فرعی	شاخص پیشنهادی
عدالت اجتماعی - اقتصادی	شکافهای طبقاتی	- متوسط درآمد خالص هر خانوار
		- سهم متوسط درآمد ساکنان مناطق محروم از متوسط درآمد ملی
		- سهم درآمد کل ساکنان مناطق محروم و کمتر توسعه‌یافته از درآمد کل ملی
		- میزان مالیات دریافتی از دهکهای بالای درآمدی
	فرصتهای برابر در عمران منطقه‌ای	- درصدی بودجه‌های عمرانی صرف شده در مناطق محروم و کم‌درآمد
		- تعداد طرحهای عمرانی به بهره‌برداری رسیده در مناطق محروم و کم‌درآمد
	تأمین اجتماعی	- درصد افراد تحت پوشش بیمه خدمات درمانی یا تأمین اجتماعی
		- درصد خانوارهای کم‌درآمد تحت پوشش کمیته امداد.
		- درصد ایتم و معلولان تحت پوشش خدمات رایگان بهداشتی
		- درصد آسیب‌دیدگان اجتماعی تحت پوشش خدمات رایگان بهداشتی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این مقاله کوشیده است با تکیه بر فرهنگ اسلامی - ایرانی، ضمن ارائه تصویری از جامعه مطلوب اسلامی، شاخصهایی را برای ارزیابی میزان دستیابی جامعه به توسعه اجتماعی ارائه

دهد. به این منظور، برای تبیین ویژگی‌های جامعه توسعه‌یافته اسلامی، از مفهوم مدینه فاضله در اندیشه فلاسفه بزرگ مسلمان همچون: فارابی، ابن سینا و صدرالمتهلین بهره‌گیری شد. از دیدگاه این فلاسفه، مدینه فاضله، مدینه‌ای بر حق است که ساکنان آن الزامات تشکیل مدینه فاضله؛ یعنی مبدء و معاد، سعادت، فضیلت و خیر را می‌شناسند و به لحاظ عملی به آنها پایبندند. بنابر این، بهترین معیار برای سنجش حرکت یک جامعه در مسیر توسعه و تکامل برای رسیدن به مدینه فاضله، سنجش میزان التزام عملی جامعه به اصول آن است. در این پژوهش، شاخصهای توسعه بر مبنای همین نکته احصا شدند.

به منظور شناسایی شاخصهای توسعه از دیدگاه پیش‌گفته، نخست با توجه به تعاریف ارائه شده در خصوص مدینه فاضله، ویژگی‌های جامعه تکامل‌یافته استخراج و در سه گروه اصلی، شامل ویژگی‌های مربوط به ارتباطات اجتماعی، دینداری و سیاستهای اجتماعی و رفاهی دسته‌بندی شد. مقصود از ارتباطات اجتماعی، الگوی اغلب تعاملات جمعی است. در جامعه تکامل‌یافته اسلامی، الگوی تعاملات اجتماعی بر پایه تعاون و الفت و نیز امنیت و عدم تعاند (صلح) شکل می‌گیرد. ویژگی دینداری، بیانگر میزان معرفت دینی مردم جامعه و التزام ایشان به احکام دین مبین اسلام است. معرفی شاخصهایی برای سنجش این مؤلفه به دلیل پیچیدگی‌های خاص و نیز ابعاد گسترده آن، با دشواری‌هایی همراه است. در این مقاله به طور خاص، فضیلت‌مندی مردم، دینداری و دنباله‌روی، مؤلفه‌هایی هستند که برای سنجش دینداری آحاد اجتماع، مورد استفاده قرار گرفتند. عدالت، سومین ویژگی مدینه فاضله به شمار می‌آید. عدالت موجب گسترش امکانات و رفاه عامه مردم جامعه می‌شود. برای سنجش این ویژگی، از دو مؤلفه عدالت در توسعه ظرفیتهای فردی (استحقاق فردی در زمینه حقوق شهروندی) و عدالت اجتماعی- اقتصادی بهره‌گیری شده است.

این پژوهش بر تبیین غایتی مطلوب برای توسعه اجتماعی در جامعه اسلامی ایران از طریق مروری بر پیشینه موضوع تمرکز کرده است و تحقیقات آماری و میدانی در دامنه این پژوهش جایی نداشته است. بر این اساس، پیشنهاد می‌شود در تحقیقات بعدی، به منظور دستیابی به شاخصهای دقیق‌تری برای توسعه اجتماعی، با استفاده از روشهای مناسب تحقیق کمی و کیفی، نسبت به دسته‌بندی و پالایش شاخصها اقدام شود.

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. اخترشهر، علی (۱۳۸۶)؛ **اسلام و توسعه**، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲. ازکیا، مصطفی (۱۳۶۹)؛ **جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران**، تهران، اطلاعات، چ دوم.
۳. اسحاقی، سید حسین (۱۳۸۵)؛ «**شاخصه‌های عدالت‌گستری در حکومت دینی (۱)**»، نشریه مبلغان (مرداد و شهریور)، ش ۸۱.
۴. اکبری، نعمت‌الله و وحید افخمی ستوده (۱۳۸۹)؛ «**بررسی سازگاری و نقش آموزه‌های اسلامی با شاخصهای نوین توسعه اقتصادی**»، دومین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، مشهد، دانشگاه فردوسی.
۵. اکبری، نعمت‌الله (۱۳۷۸)؛ «**نگرش متدولوژیک بر تفاوت و تعدد در مفاهیم توسعه**»، مباحثی از توسعه اقتصادی در ایران، اصفهان، هشت بهشت.
۶. پارسانیا، حمید (۱۳۸۴)؛ «**نسبت‌سنجی مدینه فاضله و دموکراسی در آرای حکیمان اسلامی**»، هفته‌نامه پگاه حوزه، ش ۲۴.
۷. پتربیک، تونی فیتز (۱۳۸۳). نظریه رفاه. ترجمه هرمز همایون پور، انتشارات موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی و گام نو، تهران، چاپ دوم.
۸. پیغان، نعمت‌الله (۱۳۸۰)؛ «**امت واحده از همگرایی تا واگرایی**»، فصلنامه علوم سیاسی، ش ۱۵.
۹. تودارو، مایکل (۱۳۶۶)؛ **توسعه اقتصادی در جهان سوم**، ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
۱۰. چپرا، محمد عمر (۱۳۸۳)؛ **اسلام و توسعه اقتصادی**، راهبردهای توسعه همراه با عدالت و ثبات، ترجمه محمدنقی نظرپور و سید اسحاق علوی، تهران، دانشگاه مفید.
۱۱. چپرا، محمد عمر (۱۳۸۵)؛ **اسلام و چالش اقتصادی**، ترجمه سید حسین میرمعزی و همکاران، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۲. حشمت‌زاده، محمدباقر (۱۳۷۸)؛ **چارچوبی برای تحلیل و شناخت انقلاب اسلامی ایران**، تهران، دانش و اندیشه معاصر.
۱۳. خاندوزی، احسان (۱۳۸۶)؛ «**واقع‌گرایی نظریه عدالت در اقتصاد اسلامی**»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۱۷.
۱۴. خانی، علی (۱۳۸۹)؛ «**رفق و مدارا؛ نیمی از ایمان در بیان ویژگی‌های اخلاقی مؤمنان**»، روزنامه رسالت، ش ۷۰۲۴ (دوازدهم تیرماه)، ص ۶.
۱۵. داوری اردکانی، رضا (۱۳۷۴)؛ **فارابی**، تهران، طرح نو.
۱۶. دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۷۳)؛ **سیره نبوی (ص)**، جلد سوم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۷. دیوب، اس.سی (۱۳۷۷)؛ **نوسازی و توسعه: در جستجوی قالبهای فکری بدیل**، ترجمه احمد موثقی، تهران، قومس.
۱۸. رامین، فرح (۱۳۸۹)؛ «**ساختار معرفت در فرهنگ اتوپیای مور و آرمان‌شهر مهدوی**»، فصلنامه علمی - پژوهشی مشرق موعود، سال چهارم، ش ۱۳، ص ۵۹-۸۷.
۱۹. رجبی، محمود و همکاران (۱۳۷۸)؛ **تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام**، تهران، سمت.
۲۰. زاکس، ولفگانگ (۱۳۷۷)؛ **نگاهی نو به مفاهیم توسعه**، ترجمه فریده فرهی و وحید بزرگی، تهران، نشر مرکز.

۲۱. سن، آمارتیا (۱۳۸۲)، توسعه به مثابه آزادی، ترجمه وحید محمودی، تهران، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
۲۲. سیدی‌نیا، سید اکبر (۱۳۸۸): «مصرف و مصرف‌گرایی از منظر اسلام و جامعه‌شناسی اقتصادی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال نهم، ش ۳۴.
۲۳. شهدادی، هرمز (۱۳۶۷): کاربرد شاخصهای اجتماعی و اقتصادی در برنامه‌ریزی توسعه، تهران، سازمان برنامه و بودجه.
۲۴. طالبی، مرتضی (۱۳۸۵). ویژگی‌های مدینه فاضله از دیدگاه اسلام؛ یک پایان‌نامه در یک مقاله. نشریه پژوهش، شماره ۱۷ (فروردین و اردیبهشت)
۲۵. علی‌اکبری، حسن (۱۳۸۷): «دین و توسعه»، راهبرد یاس، سال اول، ش ۴، ص ۱۰۲-۹۳.
۲۶. فرازی، صادق (۱۳۸۴): «عدالت اجتماعی در مکتب سیاسی امام خمینی (ره)»، حصون، ش ۳.
۲۷. قرشی، انور اقبال (۱۳۶۹): نظام اقتصادی و اجتماعی اسلام، ترجمه سید علی‌اصغر هدایتی، تهران، دانشکده علوم بانکی، بانک مرکزی جمهوری اسلامی.
۲۸. کهن، گوئل (۱۳۷۶): شاخص‌شناسی در توسعه پایدار، توسعه اقتصادی و حسابهای ملی در بستر سبز، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی.
۲۹. کلانتری، خلیل (۱۳۷۷): «مفهوم و معیارهای توسعه اجتماعی» اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۳۱-۱۳۲، مرداد و شهریور.
۳۰. مطهری، مرتضی (۱۳۶۳). نقدی بر مارکسیسم. انتشارات صدرا، چاپ اول.
۳۱. مطهری، مرتضی (۱۳۶۶/الف): تکامل اجتماعی انسان، تهران، صدرا، چ سوم.
۳۲. مطهری، مرتضی (۱۳۶۶/ب): حق و باطل، تهران، صدرا، چ هفتم.
۳۳. مطهری، مرتضی (۱۳۶۸): اسلام و مقتضیات زمان، جلد اول، تهران، صدرا، چ چهارم.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۱) تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ج ۲۲
۳۵. موسایی، میثم (۱۳۸۸): «رابطه توسعه اجتماعی و توسعه اقتصادی»، راهبرد یاس، ش ۲۰.
۳۶. میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۷): «تعاون و رقابت در نگرش اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال هشتم، ش ۲۹.
۳۷. میسر، پراساد (۱۳۶۴): «برداشتی نواز مسائل توسعه»، ترجمه حمید فراهانی‌راد، گزیده مسائل اقتصادی و اجتماعی سازمان برنامه و بودجه، ش ۴۶.
۳۸. نوری، محمدموسی (۱۳۸۴): «تعاون و دیگریاری در سیره اجتماعی ائمه اطهار (ع)»، ماهنامه معرفت، سال چهاردهم، ش ۸ (پیاپی ۹۵)، ص ۲۱-۱۰.
۳۹. یوسفی، حیات‌الله (۱۳۸۸): «آرمان عدالت و عدالت دولتی (نظریه فارابی)»، نشریه معرفت، سال هجدهم، ش ۱۴۲، ص ۱۱۶-۹۳.
۴۰. فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۳۸۴). المحجّه البیضاء فی تذهیب الاحیاء. انتشارات حسنین.
۴۱. نوری طبرسی، حسین (۱۳۸۲) مستدرک الوسائل. مجمع ذخایر اسلامی (کدنا). چ ۲۲.